

Tilshunoslikda neologizmlarga doir nazariy qarashlar

Ashurxon Ismoilovna Matkarimova

Abdulaziz Ulug'bekovich Azizov

Turon universiteti Andijon filiali

Annotatsiya: Mazkur ilmiy maqolada neologizmlar fenomeni tilshunoslikning muhim nazariy muammolaridan biri sifatida tadqiq etiladi. Tadqiqotda neologizmlar tushunchasi, ularning vujudga kelish omillari hamda dunyo, ingliz va o'zbek tilshunosligida neologizmlarni o'rganishga doir yetakchi olimlarning ilmiy qarashlari tahlil qilinadi. Ilmiy manbalarga tayangan holda neologizmlarning lingvistik, sotsiolingvistik va kognitiv jihatlari ochib berilib, ingliz va o'zbek tillarida yangi leksik birliklarning shakllanish jarayoni qiyosiy-nazariy nuqtayi nazardan yoritiladi.

Kalit so'zlar: neologizm, leksik innovatsiya, til taraqqiyoti, ingliz tili, o'zbek tili, qiyosiy tilshunoslik

Theoretical views on neologisms in linguistics

Ashurkhon Ismailovna Matkarimova

Abdulaziz Ulugbekovich Azizov

Turan University Andijan Branch

Abstract: This scientific article studies the phenomenon of neologisms as one of the important theoretical problems of linguistics. The study analyzes the concept of neologisms, the factors of their emergence, and the scientific views of leading scientists on the study of neologisms in world, English, and Uzbek linguistics. Based on scientific sources, the linguistic, sociolinguistic, and cognitive aspects of neologisms are revealed, and the process of formation of new lexical units in English and Uzbek is illuminated from a comparative-theoretical point of view.

Keywords: neologism, lexical innovation, language development, English, Uzbek, comparative linguistics

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda tilni statik hodisa sifatida emas, balki jamiyat bilan birga doimiy rivojlanib boruvchi murakkab ijtimoiy tizim sifatida o'rganish yetakchi ilmiy tamoyillardan biri hisoblanadi. Til taraqqiyotining eng muhim ko'rsatkichlaridan biri uning leksik boyligidagi yangilanishlar bo'lib, bu jarayonda yangi so'z va iboralarning vujudga kelishi muhim ahamiyat kasb etadi. Ana shunday yangi birliklar neologizmlar nomi bilan ataladi.

Tilshunoslik tarixida tilning o'zgaruvchan tabiatiga ilk ilmiy asos bergan olimlardan biri Ferdinand de Saussure hisoblanadi. U tilni "ijtimoiy belgilar tizimi" sifatida ta'riflab, til birliklari jamiyat ehtiyojlariga qarab yangilanib borishini ta'kidlaydi. [1] Saussyurning ushbu qarashi neologizmlarni tasodifiy hodisa emas, balki til tizimining qonuniy rivojlanish mahsuli sifatida talqin qilish imkonini beradi.

XX asr tilshunosligida til va jamiyat o'rtasidagi uzviy bog'liqlik masalasiga alohida e'tibor qaratildi. Leonard Bloomfield tilning lug'at tarkibidagi o'zgarishlarni ijtimoiy hayotdagi yangiliklar bilan izohlab, "jamiyatda yangi predmet yoki tushuncha paydo bo'lsa, u albatta o'z nomiga ega bo'ladi" degan fikrni ilgari suradi. [2] Bu esa neologizmlarning asosiy paydo bo'lish manbai jamiyat ehtiyoji ekanini ko'rsatadi. Neologizmlar masalasi faqat nominativ ehtiyoj bilan cheklanib qolmaydi. Mashhur ingliz tilshunosi John Algeo neologizmlarni "ijtimoiy ongda shakllangan yangi konseptlarning lingvistik ifodasi" sifatida talqin qilib, ularni inson tafakkuri bilan bevosita bog'laydi. [3] Ushbu yondashuv neologizmlarni kognitiv jarayonlar mahsuli sifatida o'rganishga zamin yaratdi.

Globalashuv, raqamli texnologiyalar va ommaviy axborot vositalarining jadal rivoji zamonaviy tillarda neologizmlar sonining keskin ortishiga olib keldi. David Crystal zamonaviy ingliz tilini "neologizmlar ishlab chiqaruvchi global til" deb atab, internet va ijtimoiy tarmoqlar yangi so'zlarning asosiy manbai ekanini ta'kidlaydi. [4] Uning fikricha, bugungi kunda til taraqqiyoti hech qachon bo'lmagan darajada tezlashgan.

O'zbek tilshunosligida ham neologizmlar muammosi mustaqillikdan keyingi davrda dolzarb ilmiy masalaga aylandi. Ijtimoiy-siyosiy tuzum o'zgarishi, bozor iqtisodiyotiga o'tish, axborot texnologiyalarining joriy etilishi natijasida tilga yuzlab yangi birliklar kirib keldi. O'zbek tilshunosi A. Hojiyev neologizmlarni "tilning ichki imkoniyatlari va tashqi omillar ta'sirida vujudga keladigan leksik yangiliklar" deb ta'riflaydi [5]

Demak, neologizmlar muammosi bugungi kunda nafaqat leksikologiya, balki sotsiolingvistika, psixolingvistika va kognitiv tilshunoslik bilan ham uzviy bog'liq holda tadqiq etilmoqda. Ushbu maqolaning asosiy maqsadi ham neologizmlarning nazariy asoslarini yetakchi olimlar qarashlari asosida tahlil qilish va ingliz hamda o'zbek tillari misolida ularning o'ziga xos jihatlarini yoritishdan iborat.

Asosiy qism. Neologizm tushunchasi tilshunoslikda ko'p qirrali va murakkab hodisa sifatida talqin qilinadi. Ilmiy adabiyotlarda neologizmlarning aniq chegarasini belgilash masalasi hanuz munozarali bo'lib qolmoqda. Sababi, "yangi" tushunchasi til taraqqiyotida nisbiy xarakterga ega. Bir davrda yangi hisoblangan so'z keyingi bosqichda umumiste'mol birlikka aylanishi mumkin.

Rus tilshunosi N.M.Shanskiy neologizmlarni "muayyan tarixiy davr uchun yangilik bo'lgan, ammo hali umumxalq tiliga to'liq singib ketmagan leksik birliklar"

sifatida ta'riflaydi [6]. Ushbu ta'rifda vaqt omili asosiy mezon sifatida ilgari suriladi. Shanskiyga ko'ra, neologizmning asosiy belgisi uning yangiligi emas, balki yangilik sifatida qabul qilinishidir. Struktur tilshunoslik nuqtayi nazaridan yondashilganda, Ferdinand de Saussure til birliklarini sinxron va diaxron aspektlarda tahlil qilishni taklif etadi. Uning fikricha, til tizimidagi har qanday o'zgarish, jumladan, yangi so'zlarning paydo bo'lishi ijtimoiy ehtiyoj bilan bog'liq holda yuzaga keladi. [7] Bu yondashuv neologizmlarni til tizimining ichki qonuniyatlari doirasida o'rganishga asos bo'ldi.

Zamonaviy ingliz tilshunosligida John Algeo neologizmlarni "jamiyatdagi yangi tushunchalar va konseptual ehtiyojlarning til vositasidagi ifodasi" deb baholaydi. Algeo neologizmlarni faqat leksik hodisa sifatida emas, balki ijtimoiy ong va tafakkur mahsuli sifatida ko'radi. [3] Bu esa neologizmlarni kognitiv yondashuv asosida o'rganish zaruratini yuzaga keltiradi.

Neologizmlar muammosi dastlab klassik leksikologiya doirasida o'rganilgan. XX asr boshlarida tilshunoslar yangi so'zlarni lug'at boyligini kengaytiruvchi birliklar sifatida izohlash bilan cheklanganlar. Ammo til va jamiyat o'rtasidagi munosabatlar chuqurroq o'rganila boshlagach, neologizmlar mustaqil tadqiqot obyektiga aylandi. Amerikalik tilshunos Leonard Bloomfield tilning leksik tarkibidagi o'zgarishlarni ijtimoiy jarayonlar bilan bog'lab, yangi so'zlar jamiyat hayotidagi yangiliklarga javob sifatida paydo bo'lishini ta'kidlaydi. [2] Bloomfieldga ko'ra, til tashqi muhitdagi har bir yangilikni nomlashga majbur bo'ladi va aynan shu jarayonda neologizmlar yuzaga keladi. Sotsiolingvistika yo'nalishida neologizmlar jamiyatning turli qatlamlari nutqi bilan bog'liq holda o'rganildi. W. Labov yangi leksik birliklarning dastlab norasmiy nutqda paydo bo'lishi, keyinchalik esa adabiy tilga kirib borishini ilmiy asoslab berdi. [7] Bu yondashuv neologizmlarning ijtimoiy tarqalish mexanizmini tushuntirishda muhim ahamiyatga ega.

Kognitiv tilshunoslik doirasida esa neologizmlar inson tafakkuri va dunyoni idrok etish jarayoni bilan bog'lanadi. G.Lakoff va M.Johnson yangi so'zlarning paydo bo'lishini inson ongidagi yangi konseptlarning shakllanishi bilan izohlaydilar. [8] Ularning fikricha, neologizmlar til orqali insonning yangi tajribalarni anglashga bo'lgan intilishining natijasidir.

Ingliz tili bugungi kunda global aloqa vositasi sifatida neologizmlar ishlab chiqarishda yetakchi o'rin egallaydi. Ingliz tilshunoslari neologizmlarning asosiy manbalari sifatida ilm-fan, texnologiya, ommaviy axborot vositalari va internet muhitini ko'rsatadilar. Mashhur tilshunos David Crystal ingliz tilini "o'zgarishga eng tez moslashadigan til" deb ataydi va neologizmlarning ko'pligi uning global mavqei bilan bog'liqligini ta'kidlaydi. [5] Crystalga ko'ra, *blog*, *podcast*, *influencer*, *chatbot* kabi so'zlar ingliz tilidagi zamonaviy neologizmlarning yorqin namunasi.

Ingliz tilida neologizmlar quyidagi usullar orqali shakllanadi:

- a) soʻz yasalihi (derivatsiya, kompozitsiya),
- b) qisqartmalar (acronyms, abbreviations),
- d) semantik kengayish,
- e) oʻzlashmalar.

Bu jarayonlarning faol kechishi ingliz tilining ochiq va moslashuvchan tizim ekanini koʻrsatadi.

Oʻzbek tilshunosligida neologizmlar masalasi mustaqillikdan keyingi davrda alohida dolzarblik kasb etdi. Ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy oʻzgarishlar natijasida oʻzbek tiliga koʻplab yangi birliklar kirib keldi.

Oʻzbek olimi A.Hojiyev neologizmlarni “tilning ichki imkoniyatlari va tashqi ijtimoiy omillar taʼsirida yuzaga keladigan leksik yangiliklar” sifatida izohlaydi [5]. U neologizmlarni normativlashtirish masalasiga alohida eʼtibor qaratib, har bir yangi soʻz adabiy til meʼyorlariga mos boʻlishi zarurligini taʼkidlaydi.

S.Karimov esa oʻzbek tilidagi neologizmlarni milliy va oʻzlashma birliklarga ajratib, ularning til tizimidagi oʻrnini aniqlash muhimligini koʻrsatadi [6]. Uning fikricha, neologizmlar til taraqqiyotini boyitishi bilan birga, meʼyoriy nazoratdan chetda qolmasligi lozim.

Qiyosiy tahlil shuni koʻrsatadiki, ingliz tilida neologizmlar tez va erkin shakllansa, oʻzbek tilida bu jarayon ehtiyotkorlik va normativ yondashuv asosida amalga oshiriladi. V.G.Gak neologizmlarning milliy-madaniy omillar bilan chambarchas bogʻliqligini taʼkidlab, har bir til yangi birliklarni oʻz madaniy mezonlariga moslashtirishini qayd etadi. [9]

Xulosa. Oʻtkazilgan nazariy tahlillar shuni koʻrsatadiki, neologizmlar til taraqqiyotining ajralmas va qonuniy mahsuli hisoblanadi. Ular jamiyatdagi ijtimoiy, madaniy, siyosiy va texnologik oʻzgarishlarning bevosita lingvistik aksidir. Tilshunos olimlarning ilmiy qarashlari neologizmlarni faqat yangi soʻzlar majmui sifatida emas, balki til tizimining dinamik rivojini belgilovchi muhim omil sifatida baholash zarurligini koʻrsatadi. Ferdinand de Saussure va uning izdoshlari tomonidan ilgari surilgan nazariyalar tilning tarixiy va ijtimoiy harakatchanligini isbotlab berdi. Bloomfield, Algeo, Crystal kabi olimlar esa neologizmlarning jamiyat ehtiyojlari va global jarayonlar bilan bevosita bogʻliqligini ilmiy asoslab berdilar. Ularning ishlari neologizmlarni zamonaviy tilshunoslikning markaziy tadqiqot obyektlaridan biriga aylantirdi.

Oʻzbek tilshunosligida neologizmlar masalasiga bagʻishlangan tadqiqotlar tilni normativlashtirish, milliylikni saqlash va global taʼsirlarni muvozanatlashtirish masalalarini kun tartibiga olib chiqdi. Oʻzbek olimlarining fikricha, har bir yangi soʻz adabiy til meʼyorlariga mos kelishi va milliy til tizimiga zarar yetkazmasligi lozim. Bu yondashuv oʻzbek tilining barqaror rivojini taʼminlashga xizmat qiladi.

Ingliz va o'zbek tillarini qiyosiy tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, ingliz tili neologizmlarni tez va erkin qabul qiluvchi ochiq tizim bo'lsa, o'zbek tilida bu jarayon ehtiyotkorlik va normativ nazorat asosida amalga oshiriladi. Ushbu farq har ikkala tilning tarixiy taraqqiyoti, ijtimoiy vazifasi va lingvomadaniy xususiyatlari bilan izohlanadi.

Xulosa qilib aytganda, neologizmlar muammosi magistrlik tadqiqotlari uchun keng ilmiy imkoniyatlarga ega bo'lib, ularni qiyosiy va kompleks yondashuv asosida o'rganish tilshunoslik fanining dolzarb vazifalaridan biri bo'lib qolmoqda. Mazkur maqola magistrlik dissertatsiyasining nazariy poydevorini mustahkamlashga xizmat qiladi va keyingi amaliy tadqiqotlar uchun metodologik asos bo'la oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Saussure F. Course in General Linguistics. — London: Fontana, 1983.
2. Bloomfield L. Language. — New York: Holt, 1933.
3. Algeo J. Fifty Years among the New Words. — Cambridge: CUP, 1991.
4. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. — Cambridge, 2003.
5. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. — Toshkent, 2002.
6. Karimov S. Hozirgi o'zbek tili leksikologiyasi. — Toshkent, 2015.
7. Labov W. Sociolinguistic Patterns. — Philadelphia, 1972.
8. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. — Chicago, 1980.
9. Gak V. G. Sravnitel'naya tipologiya. — Moskva, 1989.
10. Shanskiy N. M. Hozirgi rus tilining leksikologiyasi. — Moskva, 1972.